

**POSTACIE BIBLII
W KORANIE**

Pius Czesław Bosak

POSTACIE BIBLI W KORANIE

WPROWADZENIE

Chrześcijaństwo, tak samo jak islam i szereg innych religii, np. judaizm czy hinduizm, zalicza się do religii ksiąg, to jest do religii, których doktryna zawarta jest w kanonicznym zbiorze ksiąg uważanych przez te religie za natchnione, święte. Dla chrześcijan tą księgą świętą, natchnioną przez Ducha Świętego jest Biblia, Stary i Nowy Testament, dla mahometan — Koran. Muzułmanie chętnie nazywają siebie ludem Księgi, islam określają jako religię Księgi (por. K 3,3: „On tobie zesłał Księgę z prawdą, stwierdzającą prawdziwość tego, co już było przed nią. On niegdyś zesłał Torę i Ewangelię jako drogę prostą dla ludzi i On zesłał rozróżnienie”). Muzułmanie wierzą, że Koran przedstawia dokładnie słowo w słowo przesłanie Boga, które za pośrednictwem Dżibrila (identyfikowanego z biblijnym aniołem Gabrielem) otrzymał prorok Muhammad (zm. 632 r.). Według islamu i samego Koranu jego twórcą jest Allah. Słowo „Koran” pochodzi od arabskiego słowa *al-kur’ān*, które oznacza „recytację”, ponieważ pierwotnie Koran przekazywano ustnie. Ostatecznej redakcji Koranu dokonano w latach 644–656. Całość ułożono w 114 sur (rozdziałów), a te z kolei dzielą się na *aje* (wersety). Rozróżnia się 90 sur mekkańskich i 24 sury medyńskie, ze względu na miejsce ich objawienia. Surry są w Koranie ułożone przeważnie według długości, od najdłuższej do najkrótszej.

Nie ulega wątpliwości, że w Koranie znajduje się wiele zapożyczeń religijnych arabskiej kultury beduinów i wierzeń przedislamskich, nurtów kultury żydowskiej i chrześcijańskiej zaczerpniętych zarówno z Biblii jak i z tekstów apokryficznych. W okresie walk religijnych i polemicznej krytyki widziano w tym jedynie imitacje i plagiaty, wypaczenie, sfałszowanie słów Biblii, podczas gdy to samo mówi Koran o żydach i chrześcijanach: „A wśród nich są tacy, którzy wypaczają Księgę swoją mową, tak abyście uważali, że to należy do Księgi, a to przecież nie należy do Księgi. Oni mówią: To pochodzi od Boga — a przecież to nie pochodzi od Boga” (K 3,78). Według Koranu Tora (arab. *Taurāt*) była oryginalnym objawieniem Allaha skierowanym do Izraelitów, którzy je wypaczyli i zafałszowali, nie zrozumiawszy go.

Koran nie jest historią zbawienia ludzkości jak Biblia. Cztery elementy złożyły się na jej szatę językową i treść. Wielki polski arabista i islamista, twórca pierwszych stacjonarnych polskich studiów islamistycznych, tłumacz i komentator Koranu, Józef Bielawski (1910–1997 r.), tak ujął ten problem:

«Jeśli się przyjrzymy bliżej naukom koranicznym, to łatwo stwierdzimy, że głównym źródłem doktryny religijnej i prawnej Koranu jest judaizm; inaczej mówiąc, Muhammad pozostawał bardziej pod wpływem religii żydowskiej aniżeli chrześcijańskiej. Wynikało to stąd, jak się wydaje, iż Muhammad stykał się bezpośrednio ze społecznością żydowską w Medynie, kiedy krystalizowała się doktryna religijna i prawna Koranu. Nic w tym dziwnego i z tego względu, że Arabowie i Ży-

dzi pochodzą z tego samego pnia semickiego i istnieje między nimi jakieś powinowactwo duchowe. A wiadomo, że chrześcijaństwo dość szybko, a zwłaszcza po wystąpieniu świętego Pawła, kształtowało się w nowym środowisku etnicznym, składającym się głównie z nawróconych na chrześcijaństwo pogan obcych duchowi semickiemu.

Zapożyczone elementy z judaizmu pochodziły głównie z ustnej tradycji żydowskiej i Haggady, tj. pobożnej legendy pochodzenia talmudycznego. Zapożyczenia te są bardzo liczne, co można łatwo stwierdzić, czytając uważnie Koran. Z tradycji judaizmu na czoło wysuwa się przede wszystkim główny „dogmat” islamu: rygorystyczny monoteizm, jeszcze bardziej absolutny i jednoznaczny w islamie aniżeli w judaizmie. Wyraża się to wielokrotnie w stwierdzeniu, występującym w Koranie w różnych wariantach: „Nie ma boga, jak tylko jeden Bóg”, lub: „Nie ma boga, jak tylko On”. Dochodzą do tego wyraźne wpływy w przepisach prawnych, jak też przejęcie przez Koran różnych opowieści „budujących”, które są jakby echem występujących w pełniejszej formie historii biblijnych Starego Testamentu.

Jeśli chodzi o Nowy Testament, to Muhammad znał go przede wszystkim z tradycji ustnej; Prorok wędrował przecież wiele lat z karawanami z Mekki w kierunku Syrii, skąd promieniowało chrześcijaństwo, gdzie też niektóre plemiona arabskie przyjęły tę religię, a pustelnicy chrześcijańscy zapuszczali się na pustynie Arabii. Przypomnijmy też, że z południa specjalna delegacja chrześcijan, z biskupem Nadżran na czele, przybyła do Proroka do Medyny na dysputę religijną. Stwierdzić jednak należy, że wiele ustępów koranicznych, stanowiących jakby echo opowieści z Nowego Testamentu, przypomina raczej Ewangelie apokryficzne, z których Muhammad mógł zaczerpnąć różne fakty i legendy. //...//

Trzeci rodzaj materiału, jaki pojawił się w Koranie, to dawne arabskie podłoże przedmuzułmańskie, związane z wierzeniami pogańskich Arabów epoki „nie-wiedzy”. Jest to wiara w dżinny, demony dobre i złe, otaczanie wciąż sanktuarium Mekki, świątyni Ka’by, ze świętym czarnym kamieniem, i związany z tym dawny zwyczaj odbywania pielgrzymki do Mekki wraz z całym ceremoniałem kultowym, legendy o „zaginionych” ludach dawnej Arabii — Ad i Samud — i inne.

Wreszcie ostatnią częścią składową treści Koranu jest materiał czysto „muzułmański”, czyli ten, który nadaje tej religii jej specyficzność i oryginalność: są to już nowe idee, jakie się tam pojawiły dzięki geniuszowi Muhammada albo, mówiąc wierniej, zgodnie z egzegezą muzulmańską, które objawił Bóg Prorokowi, a on je jasno przedstawił.» (*Koran z arabskiego przełożył i komentarzem opatrzył Józef Bielawski, Warszawa 2009, t. 1, s. 40–41*).

Zgodnie z przekonaniem o ewolucji objawienia, Tora–Ewangelia–Koran, wszystkie teksty poprzednie były wykorzystywane jako pewien etap w rozwoju objawienia Bożego. Nic więc dziwnego, że w Koranie znajduje się wiele tekstów, które przekazuje Biblia, zwłaszcza Stary Testament. Wiele historii biblijnych zostało przytoczone niemal dosłownie lub z niewielkimi różnicami. Np. tradycja muzul-

mańska uznaje, że Muhammada poprzedziło 24 proroków starotestamentowych (w tym Ibrahim – Abraham, Musa – Mojżesz), nowotestamentowych (m.in. Jan Chrzciciel, Isa – Jezus i Zachariasz) oraz pozabiblijnych (Hud, Salih). Koran przedstawia i potwierdza również wiele historii biblijnych, m.in. o stworzeniu świata, pierwszych ludziach, Adamie i Ewie, zwiastowanie Maryi z Nazaretu, cuda Jezusa. Biblia stanowiła dla redaktorów tej Księgi pierwsze i najważniejsze źródło i to tak dalece, że w pierwszych wiekach islamu chrześcijanie z terenów Bliskiego Wschodu uważali go za jedną z sekt albo herezji chrześcijańskich (między innymi św. Jan z Damaszku, ok. 650–749 r., uznał islam za sektę islamiczną, *De haeresibus*, rozdz. 101). Ostatnio coraz częściej ukazuje się księgę Koranu jako ponowne odczytanie tekstów–źródeł, gdyż zgodnie z nauką proroka Muhammada (w pracy tej posługując się prawidłowym, niezniekształconym imieniem proroka islamu) objawienie przekazane żydom i chrześcijanom powinno zostać ponowione i uzupełnione. Współcześnie coraz więcej religiológów każe widzieć Koran jako przeorientowanie znanych tekstów biblijnych w kierunku teologii koranicznej, z jej naczelną zasadą jedności Boga: „*Laa ilaaha allallaah, Muhammadar rasuulullah*” („Nie ma żadnego bóstwa oprócz Allaha, a Muhammad jest Jego Wysłannikiem”). Stąd Koran zdecydowanie neguje możliwość istnienia Trójcy Świętej, a więc i konsekwentnie boskości Jezusa (por. K 4, 157.172). Jeżeli wymieniali postacie biblijne to jedynie dla ukazania na ich przykładzie atrybutów istnienia Boga (*Sifaty zatijja*) i Jego działania (*Sifaty aubutijja*).

Synopsa tekstów Biblii i Koranu łatwo może prowadzić do wniosku, że redaktorzy islamscy opierali się jedynie na niektórych tekstach biblijnych, stawiali apokryfy, hagady czy midrasz na równi z tekstem kanonicznym. Niektóre kopiowali wybiórczo, może tendencyjnie dopasowując je do powziętych z góry założeń. Nie dziwi to, gdyż wprawdzie kanon pism chrześcijańskich został ustalony w IV wieku n.e., ale długo jeszcze różne kościoły uznawały pewne dodatkowe pisma za natchnione (np. Didache). Najdłuższe spory dotyczyły Apokalipsy św. Jana. Dopiero 8 kwietnia 1546 na Soborze Trydenckim uchwalono kanon Biblii (por. *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, opr. S. Głowa, I. Bieda, Poznań 2000, s. 115).

Można powiedzieć, że w wielu przypadkach Koran zakłada znajomość Biblii, zwłaszcza Starego Testamentu. Nie wchodząc w dyskusje teologiczne i religioznawcze praca niniejsza jest przede wszystkim zbiorem tekstów z ich krótkim komentarzem odnośnie wymienionych z imienia i domyślnych postaci biblijnych w Koranie. Spośród prawie czterech tysięcy postaci wymienionych na kartach Biblii, w świętej księdze mahometan wymieniono z nich zaledwie czterdzieści parę. Koran nie jest historią zbawienia od Adama do Muhammada, lecz przede wszystkim hymnem ku czci Jedyne Boga. Przedstawia interwencje zbawcze, rozłożone w historii ludzkości oraz uczy postępowania, odpowiedzi na propozycję zbawienia i ukazuje drogowskaz życia ludzkiego ku szczęśliwej wieczności.

Poszczególne hasła ułożono w porządku alfabetycznym. Transkrypcja nazw, cytaty z Biblii i odnośniki zostały zaczerpnięte i odnoszą się do *Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* opracowanego przez zespół biblistów z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Wydanie piąte na nowo opracowane i poprawione, Poznań 2003. Także chronologia biblijna została przejęta za tym wydaniem Pisma Świętego. Natomiast cytaty z Koranu i wszystkie odniesienia do tekstu koranicznego dotyczą: *Koran*, przekład na język polski Musa Çaxarxan Czachorowski, Warszawa 2020.

Wszystkie hasła mają nast. budowę:

1. Znaczenie i pochodzenie danego imienia z uwzględnieniem innych form językowych.
2. Słownikowe opracowanie życia i działalności danej postaci w oparciu o dane biblijne z podaniem wszystkich tekstów ze Starego i Nowego Testamentu, odnoszących się do omawianej postaci. W niektórych przypadkach dla większej przejrzystości cytaty opatrzone podtytułami wyróżnionymi kursywą. Nie przytoczono tekstów Biblii przy hasle Jezus, ze względu na ich ilość. Odnośnie tej postaci odsyłam do moich prac, zwł. do: *Postacie Biblii*, t. V *Jezus*, Pelplin 2009.
3. Życie i działalność omawianej postaci biblijnej według nauki Koranu z przytoczeniem wszystkich tekstów tej Księgi odnoszących się do tej postaci.
4. Miejsca zbieżne w Biblii i Koranie odnośnie danej postaci (głównie przy wykorzystaniu pozycji: *Biblia i Koran. Miejsca zbieżne*. Opr. wydania polskiego M. Pędracki, Wrocław 2016.

Pogłębieniu omawianej tematyki ma służyć załączona bibliografia.

Na koniec pragnę wyrazić życzenie, które stało u podstaw tej pracy: oby ukazanie życia i działalności postaci biblijnych w Koranie przyczyniło się do zbliżenia wiernych judaizmu, chrześcijaństwa i islamu.

Pius Czesław Bosak

WYKAZ SKRÓTÓW

KSIĘGI PISMA ŚWIĘTEGO

Księga Rodzaju	— Rdz
Księga Wyjścia	— Wj
Księga Kapłańska	— Kpł
Księga Liczb	— Lb
Księga Powtórzonego Prawa	— Pwt
Księga Jozuego	— Joz
Księga Sędziów	— Sdz
Księga Rut	— Rt
1 Księga Samuela	— 1 Sm
2 Księga Samuela	— 2 Sm
1 Księga Królewska	— 1 Krl
2 Księga Królewska	— 2 Krl
1 Księga Kronik	— 1 Krn
2 Księga Kronik	— 2 Krn
Księga Ezdrasza	— Ezd
Księga Nehemiasza	— Ne
Księga Tobiasza	— Tb
Księga Judyty	— Jdt
Księga Estery	— Est
1 Księga Machabejska	— 1 Mch
2 Księga Machabejska	— 2 Mch
Księga Hioba	— Hi
Księga Psalmów	— Ps
Księga Przysłów	— Prz
Księga Koheleta (Eklezjastesa)	— Koh
Pieśń nad pieśniami	— Pnp
Księga Mądrości	— Mdr
Mądrość Syracha (Eklezjastyk)	— Syr
Księga Izajasza	— Iz
Księga Jeremiasza	— Jr
Lamentacje	— Lm
Księga Barucha	— Ba
Księga Ezechiela	— Ez
Księga Daniela	— Dn
Księga Ozeasza	— Oz
Księga Joela	— Jl

WYKAZ SKRÓTÓW

Księga Amosa	— Am
Księga Abdiasza	— Ab
Księga Jonasza	— Jon
Księga Micheasza	— Mi
Księga Nahuma	— Na
Księga Habakuka	— Ha
Księga Sofoniasza	— So
Księga Aggeusza	— Ag
Księga Zachariasza	— Za
Księga Malachiasza	— Ml
Ewangelia według św. Mateusza	— Mt
Ewangelia według św. Marka	— Mk
Ewangelia według św. Łukasza	— Łk
Ewangelia według św. Jana	— J
Dzieje Apostolskie	— Dz
List św. Pawła do Rzymian	— Rz
1 List św. Pawła do Koryntian	— 1 Kor
2 List św. Pawła do Koryntian	— 2 Kor
List św. Pawła do Galatów	— Ga
List św. Pawła do Efezjan	— Ef
List św. Pawła do Filipian	— Flp
List św. Pawła do Kolosan	— Kol
1 List św. Pawła do Tesaloniczan	— 1 Tes
2 List św. Pawła do Tesaloniczan	— 2 Tes
1 List św. Pawła do Tymoteusza	— 1 Tm
2 List św. Pawła do Tymoteusza	— 2 Tm
List św. Pawła do Tytusa	— Tt
List św. Pawła do Filemona	— Flm
List do Hebrajczyków	— Hbr
List św. Jakuba	— Jk
1 List św. Piotra	— 1 P
2 List św. Piotra	— 2 P
1 List św. Jana	— 1 J
2 List św. Jana	— 2 J
3 List św. Jana	— 3 J
List św. Judy	— Jud
Apokalipsa św. Jana	— Ap

KORAN

Al-Fatiha (Sura 1. Otwierająca)	— K 1,
Al-Bakara (Sura 2. Krowa)	— K 2,

Al Imran (Sura 3. Rodzina Imrana)	— K 3,
An-Nisa (Sura 4. Kobiety)	— K 4,
Al-Ma'ida (Sura 5. Stół zastawiony)	— K 5,
Al-Anam (Sura 6. Trzody)	— K 6,
Al-Araf (Sura 7. Przegrody)	— K 7,
Al-Anfal (Sura 8. Zdobyecz)	— K 8,
At-Tauba (Sura 9. Skrucza)	— K 9,
Junus (Sura 10. Jonasz)	— K 10,
Hud (Sura 11. Hud)	— K 11,
Jusuf (Sura 12. Józef)	— K 12,
Ar-Rad (Sura 13. Grom)	— K 13,
Ibrahim (Sura 14. Abraham)	— K 14,
Al-Hidżr (Sura 15. Kamienna)	— K 15,
An-Nahl (Sura 16. Pszczoły)	— K 16,
Al-Isra (Sura 17. Podróż nocna)	— K 17,
Al-Kahf (Sura 18. Grota)	— K 18,
Marjam (Sura 19. Maria)	— K 19,
Ta-Ha (Sura 20. Ta ha)	— K 20,
Al-Anbija (Sura 21. Prorocy)	— K 21,
Al-Hadż (Sura 22. Pielgrzymka)	— K 22,
Al-Muminun (Sura 23. Wierzący)	— K 23,
An-Nur (Sura 24. Światło)	— K 24,
Al-Furkan (Sura 25. Rozróżnienie)	— K 25,
Asz-Szuara (Sura 26. Poeci)	— K 26,
An-Naml (Sura 27. Mrówki)	— K 27,
Al-Kasas (Sura 28. Opowieść)	— K 28,
Al-Ankabut (Sura 29. Pająk)	— K 29,
Ar-Rum (Sura 30. Bizantyjczycy)	— K 30,
Lukman (Sura 31. Lokman)	— K 31,
As-Sadżda (Sura 32. Pokłon)	— K 32,
Al-Ahzab (Sura 33. Sprzymierzeni)	— K 33,
Saba (Sura 34. Saba)	— K 34,
Fatir (Sura 35. Stwórca)	— K 35,
Ja Sin (Sura 36. Ja sin)	— K 36,
As-Saffat (Sura 37. Szeregi)	— K 37,
Sad (Sura 38. Sad)	— K 38,
Az-Zumar (Sura 39. Grupy)	— K 39,
Al-Ghafir (Sura 40. Wierny)	— K 40,
Fussilat (Sura 41. Wyjaśnione)	— K 41,
Asz-Szura (Sura 42. Narada)	— K 42,
Az-Zuchruf (Sura 43. Ozdoby)	— K 43,

Ad-Duchan (Sura 44. Dym)	— K 44,
Al-Dżadhija (Sura 45. Przyklękająca)	— K 45,
Al-Ahkaf (Sura 46. Wydmy)	— K 46,
Muhammad (Sura 47. Muhammad)	— K 47,
Al-Fath (Sura 48. Zwycięstwo)	— K 48,
Al-Hudżurat (Sura 49. Komnaty)	— K 49,
Kaf (Sura 50. Kaf)	— K 50,
Adh-Dharijat (Sura 51. Rozpraszające)	— K 51,
At-Tur (Sura 52. Góra)	— K 52,
An-Nadżm (Sura 53. Gwiazda)	— K 53,
Al-Kamar (Sura 54. Księżyc)	— K 54,
Ar-Rahman (Sura 55. Miłosierny)	— K 55,
Al-Wakija (Sura 56. Wydarzenia)	— K 56,
Al-Hadid (Sura 57. Żelazo)	— K 57,
Al-Mudżadlia (Sura 58. Skarżąca się)	— K 58,
Al-Haszr (Sura 59. Wypnania)	— K 59,
Al-Mumtahina (Sura 60. Sprawdzana)	— K 60,
As-Saff (Sura 61. Szereg)	— K 61,
Al-Dżumuah (Sura 62. Zgromadzenie)	— K 62,
Al-Munafikun (Sura 63. Obłudnicy)	— K 63,
At-Taghabun (Sura 64. Strata i zysk)	— K 64,
At-Talak (Sura 65. Rozwód)	— K 65,
At-Tahrim (Sura 66. Zakazane)	— K 66,
Al-Mulk (Sura 67. Władztwo)	— K 67,
Al-Kalam (Sura 68. Pióro)	— K 68,
Al-Hakka (Sura 69. Nieuniknione)	— K 69,
Al-Maariż (Sura 70. Stopnie)	— K 70,
Nuh (Sura 71. Noe)	— K 71,
Al-Dżinn (Sura 72. Dżinny)	— K 72,
Al-Muzammin (Sura 73. Owinięty szatą)	— K 73,
Al-Muddaththir (Sura 74. Okryty płaszczem)	K 74,
Al-Kijama (Sura 75. Zmartwychwstanie)	— K 75,
Al-Insan (Sura 76. Człowiek)	— K 76,
Al-Mursalat (Sura 77. Wysłane)	— K 77,
An-Naba (Sura 78. Wieść)	— K 78,
An-Nazijat (Sura 79. Wyrywający)	— K 79,
Abasa (Sura 80. Zmarszczył brwi)	— K 80,
At-Takwir (Sura 81. Zwijanie)	— K 81,
Al-Intifar (Sura 82. Rozdzielenie)	— K 82,
Al-Mutaffifin (Sura 83. Oszukujący)	— K 83,
Al-Inszikak (Sura 84. Rozerwanie)	— K 84,

Al-Burudż (Sura 85. Gwiazdozbiory)	— K 85,
At-Tarik (Sura 86. Wędrująca nocą)	— K 86,
Al-Ala (Sura 87. Najwyższy)	— K 87,
Al-Ghaszija (Sura 88. Przytłaczające)	— K 88,
Al-Fadžr (Sura 89. Jutrzenka)	— K 89,
Al-Balad (Sura 90. Miasto)	— K 90
Asz-Szams (Sura 91. Słońce)	— K 91,
Al-Lajl (Sura 92. Noc)	— K 92,
Adh-Dhuha (Sura 93. Jasność poranka)	— K 93,
Asz-Szarh (Sura 94. Otwarcie)	— K 94,
At-Tin (Sura 95. Drzewo figowe)	— K 95,
Al-Alak (Sura 96. Skrzepnięta krew)	— K 96,
Al-Kadr (Sura 97. Noc przeznaczenia)	— K 97,
Al-Bajjina (Sura 98. Jasny dowód)	— K 98,
Az-Zalzala (Sura 99. Trzęsienie ziemi)	— K 99,
Al-Adijat (Sura 100. Galopujące)	— K 100,
Al-Karija (Sura 101. Nieszczęście)	— K 101,
At-Takasur (Sura 102. Pomnażanie)	— K 102,
Al-Asr (Sura 103. Czas przedwieczorny)	— K 103,
Al-Humaza (Sura 104. Oszczercza)	— K 104,
Al-Fil (Sura 105. Słoń)	— K 105,
Kurajsz (Sura 106. Kurajscy)	— K 106,
Al-Maun (Sura 107. Potrzeba)	— K 107,
Al-Kauthar (Sura 108. Obfitość)	— K 108,
Al-Kafirun (Sura 109. Niewierni)	— K 109,
An-Nasr (Sura 110. Pomoc)	— K 110,
Al-Masad (Sura 111. Palmowe włókna)	— K 111,
Al-Ichlas (Sura 112. Czystość wiary)	— K 112,
Al-Falak (Sura 113. Świt)	— K 113,
An-Nas (Sura 114. Ludzie)	— K 114,

INNE SKRÓTY

akad.	— akadyjski
arab.	— arabski
aram.	— aramejski
asyr.	— asyryjski
babil.	— babiloński
BT	— Biblia Tysiąclecia: <i>Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych</i> . Opracował zespół

- Chr.
 dosł.
Dzieje
 egip.
 ew.
 gr.
 hebr.
 jid.
 K

 LXX
 łac.
 mez.
 m.in.
 nab.
 najpr.
 na podst.
 n.e.
 nowohebr.
 nst.
 NT
 ok.
 p.
 par.
 pers.
 p. n.Ch.
 p. n.e.
 półn.
 por.
 p.p.m.
 r.
 r. p.Chr.
 sam.
 ST
 sum.
 św.
- biblistów z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Wydanie piąte na nowo opracowane i poprawione. Pallottinum, Poznań 2003.
 — Chrystus
 — dosłownie
 — J. Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*
 — egipski
 — ewentualnie
 — grecki
 — hebrajski
 — jidysz, język Żydów aszkenazyjskich
 — Koran, przekład na język polski Musa Çaxarxan Czachorowski, Warszawa 2020.
 — Septuaginta, grecki przekład ST
 — łaciński
 — mezopotamski
 — między innymi
 — nabatejski
 — najprawdopodobniej
 — na podstawie
 — naszej ery
 — nowohebrajski
 — następujący
 — Nowy Testament
 — około
 — patrz
 — miejsce paralelne
 — perski
 — przed narodzeniem Chrystusa
 — przed naszą erą
 — północ, północny
 — porównaj
 — poniżej poziomu morza
 — rok
 — rok przed narodzeniem Chrystusa
 — samarytański
 — Stary Testament
 — sumeryjski
 — święty

tj.	— to jest
TM	— tekst masorecki
tzn.	— to znaczy
tzw.	— tak zwany
ur.	— urodzony
w.	— wiek
w. p.Chr.	— wiek przed Chrystusem
wg	— według
Wlg	— Wulgata, łaciński przekład Biblii
<i>Wojna</i>	— J. Flawiusz, <i>Wojna żydowska</i>
zm.	— zmarł
zob.	— zobacz
żyd.	— żydowski
// //	— uwaga ujęta w ten nawias została dodana w celu ułatwienia zrozumienia cytowanego tekstu
//...//	— fragment cytatu został opuszczony

**POSTACIE BIBLIJNE
W KORANIE**